

Tallinna linnaarhiivi saaga

Raimo Pullat. Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt. Estopol OÜ, Tallinn, 2018, 96 lk.

Peep Pillak*

Kultuurivarade restitutsioon on globaalne ja väga tundlik teema, mis tihedalt seotud poliitikaga. Tänapäeval on üldtunnustatud põhimõte, et kultuurivarad tuleks tagastada nende algsesse asukohta, kui nad sealt (ebaseaduslikult) kusagile mujale on sattunud. Sellist põhimõtet hakati rakendama aga alles 20. sajandil või õigemini küll pärast Teist maailmasõda, mille käigus sattusid väga paljud kultuurivarad võõrsile. Kadunud kultuurivarade olemasolu ja nende asukoha väljaselgitamine on üsna keerukas ülesanne, seda enam, et sõja käigus tohtu hulk kultuurivarasid lihtsalt hävis. Alles siis, kui asukoht teada, on võimalik selgitada, mis asjaoludel kultuurivarad on uude asukohta sattunud, ja tõestada, kes on nende seaduslik omanik. See on pikk ja keeruline protsess, mis võib kesta mitte aastaid, vaid lausa aastakümneid. Riikidevaheliste kultuuriväärtuste restitutsiooniga seotud läbirääkimiste tulemuslikkus on paljuski sõltuv läbirääkijariikide vaheliste poliitiliste suhete hetkeseisust – kui suhted on head, siis lahendatakse küsimused suhteliselt kiiresti, vastupidisel juhul leiab alati põhjuseid venitamiseks.

Kultuurivarade restitutsioon on Eestiski aktuaalne teema, sest siit on seoses sõdade ja okupatsioonidega sattunud suurel hulgal kultuurivarasid teistesse riikidesse, osaliselt on neid ka tagastatud, osaliselt mitte.¹ Ühe positiivse näitena võib tuua Tallinna linnaarhiivi, mis oli evakueeritud ka Esimese maailmasõja ajal ja siis

* Peep Pillak (1957), MA, vanemraamatukoguhoidja; Hoiuraamatukogu, Suur-Sõjamäe 44A, 11415 Tallinn, peep.pillak@gmail.com

¹ Vt. lähemalt: P. Pillak. Estonian Cultural Heritage Lost in Wars and Occupations. – The Baltic Countries Under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, Stockholm, 2003, lk. 111–119.

Moskvasse, kuid vastavalt Tartu rahulepingule tagastati seaduslikule omanikule – Tallinna Linnaarhiivile. Raimo Pullat kirjeldab oma raamatus Tallinna linnaarhiivi saagat, mis algas Teise maailmasõja käigus ja jõudis õnneliku lõpuni alles pea pool sajandit hiljem. Raamat algab väikese poisi – Raimo – mälestustega aastast 1939, mil algas Teine maailmasõda. Seejärel jõutakse dramaatiliste mälupeilideni barbaarsest Tallinna pommitamisest 1944. aasta 9. märtsil. Arhiivi äraviimisest suvel 1944 antakse vaid põgus ülevaade ja viidatakse Lea Kõivule, kes on seda teemat põhjalikult käsitletud.² Raimo Pullat keskendub Tallinna linnaarhiivi arhiivaalide tagastamisele – nagu raamatu pealkirjaski on lubatud –, tuginedes tema käsutuses olevatele allikatele ja mälu (lk. 26–27).

Raimo Pullati üks peamisi uurimisteemasid on olnud (Tallinna) linnaajaloo uurimine ning Tallinna linnaarhiivi tagasitoomise kodulinna võttis ta oma südameasjaks juba 1960. aastate keskpaigas. Ta tegutses selle nimel paralleelselt igapäevase teadusetööga täie innuga, nagu jäälohkuja, kel tuli kõigepealt läbi murda Eesti NSV asjasse puutuvate ametkondade ükskõiksusest ja isegi vastuseisust ning seejärel korrata sama veel Moskva bürokraatiaga. Ta pidi pidevalt veenma Eesti NSV partei-, linna- ja arhiivijuhte, teadlasi ning kultuuritegelasi, samuti NSV Liidu ministeeriumide ametnikke, diplomaate ja muid nomenklatuurseid tegelasi, et läbirääkimised Saksamaa Liitvabariigiga Tallinna linnaarhiivi tagastamiseks on vajalikud. Raamat annab väga hea ülevaate, kuidas sellise asja ajamine tollaegses Nõukogude ühiskonnas toimus – kõik käis isiklike sidemete kaudu, tuli tunda mõjuvõimsaid isikuid ja kasutada nende soovitusi, et pääseda veelgi mõjuvõimsamate otsustajate jutule. Kogu Nõukogude süsteem toimis põhimõttel „käsi peseb kätt“. Et ettevõetu soiku ei jääks, kirjutab Raimo Pullat, „oli eesmärgi saavutamiseks vaja üht järjekindlat hullu katlakütjat, kes hoidis sellel probleemil kogu aeg tule all“ (lk. 76). Samas tunnistab ta, et „tule all hoidmisest“ üksi oli vähe, ja kui poleks saabunud Gorbatšovi perestroikat, siis ei oleks ilmselt ka tema pingutused vilja kandnud (lk. 77). Igal juhul oli Raimo Pullat teinud paljude aastate jooksul ära tubli töö ja sisuliselt valmistanud kõik ette selleks hetkeks, kui saabus võimalus küsimuse positiivseks lahendamiseks

² L. Kõiv. Tallinna Linnaarhiiv 1941–1944. – Ex archivo civitatis. Tallinna Linnaarhiivi ajaloo. Tallinna Linnaarhiivi toimetised, nr. 12. Tallinn, 2008, lk. 140–176.

kõige kõrgemal poliitilisel tasemel. Nii sai aastal 1990 Tallinn lõpuks Saksamaalt tagasi oma arhiivi ja Moskva tagastas Saksamaale hansalinnade Bremeni, Lübecki ja Hamburgi arhiivid. Sellise asjade käiguga jäid kõik osapooled rahule.

Kuigi Raimo Pullat ajas küll nii Saksa- kui ka Venemaal Eesti asja, ent Tallinna linnaarhiivi tagastamise läbirääkimiste laua taga pidi ta ikka istuma Nõukogude Liidu poolel, siis on arusaadav, et oma mälestusraamatus ta kaldub ka rohkem selle osapoole seisukohti esindama ja kaitsma. Allakirjutanut on tulnud aga alates 1992. aastast istuda Eesti kultuurivarade tagastamise läbirääkimistel Venemaa esindajatega teine teisel pool lauda ja seepärast näeb ta mõndagi veidi teise nurga alt.

Miks Tallinna linnaarhiivi tagastamine 46 aastat venis? Esiteks ei tunnustanud Saksamaa Liitvabariik Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt. Tallinna linnaarhiivi tagastamine Nõukogude Liidule oleks tähendanud selle kaudset tunnustamist. Teiseks, ei saanud olla kindel, et tagastatud arhivaalid oleksid Tallinna jõudnud – samalaadseid juhtumeid oli esinenud, kus näiteks Ukrainast ära viidud ja Nõukogude Liidule tagastatud kultuurivarad jäidki Moskvasse ja on seal tänapäevani. Kolmandaks, ei saanud ka kindel olla, et Lääne ajaloouurijad tagastatud arhivaale edaspidi vabalt kasutada saaksid, sest olid ju Nõukogude Liidus nn. erifondid, kuhu lasti ligi vaid režiimile ustavaid isikuid. Samuti olid Nõukogude Liidus välismaalastest uurijatele kehtestatud erireeglid, mis piirasid nende võimalusi arhiivide kasutamisel. Allakirjutanu töötas 1983. aastast Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuvas Arhiivide Peavalitsuses ja mäletab, et Moskvast oli antud korraldus Saksamaa Liitvabariigi uurijatele vastata üldjuhul eitavalt nii arhiivipäringutele, koopiote tellimustele kui ka soovile Eesti arhiive külastada, põhjendusega, et soovitud dokumendid puuduvad, kuigi tegelikkuses see sageli nii ei olnud.

Raimo Pullati kirjutatu põhjal võib jääda mulje, et Eesti uurijatel ei olnud võimalik Saksamaal asunud Tallinna linnaarhiivi dokumente kasutada, ja see vastab ka tõe selles mõttes, et enamikul Nõukogude kodanikel ei olnud üldse võimalik lääneriike, sh. ka Saksamaa Liitvabariiki külastada, see oli vaid väheste privileeg. Samas olid Koblenzis asuvad Tallinna linnaarhiivi dokumendid kõikidele uurijatele, ka (Nõukogude) Eesti ajaloolastele, sealhulgas Raimo Pullatile ja Jüri Kivimäele, kasutamiseks vabad.

Selge on see, et Saksamaa oli huvitatud Bremeni, Lübecki ja Hamburgi arhiivide taga-

sisaamisest, mille Punaarmee oli sõjasaagina toimetatud Moskvasse, kus hoiti neid salajas. Moskva tunnistas avalikult hansalinnade arhiivide olemasolu 1980. aastal ja Saksa arhivaaridel võimaldati nendega tutvuda alles 1983. aastal (lk. 57). Järgnevatel aastatel keeldus Nõukogude Liit järjekindlalt arhiivide vahetusest ja nõudis, et sõda alustanud (ja kaotanud) Saksamaa peab tegema esimese sammu „õiges suunas“ ning alles siis võib Nõukogude Liit omalt poolt „head tahet“ näidata.

Kõigest sellest kirjutab Raimo Pullat põhjalikult ja allakirjutanu arvates ka huvitavalt. Eesti Vabariigi 100. aastapäevale pühendatud raamatule on kiitva hinnangu andnud Tallinna linnasekretär Toomas Sepp, emeriitprofessor Mati Hint, professor David Vseviov ja akadeemik Mart Saarma. Viimane kirjutab: „Tallinna arhiivi tagasitoomine on minu arvates viimase kolmekümne aasta suurim kultuurisaavutus.“

Raimo Pullati panus Tallinna linnaarhiivi tagasisaamisel on olnud märkimisväärne ja vägagi tänuväärne on ka see, et ta selle saaga on kirja pannud oma mälestusraamatus „Tallinna arhiivi tagasitoomisest Saksamaalt“. See on rikkalikult illustreeritud isiku- ja kohafotodega, dokumentide ja kirjade koopiatega, ei puudu ka kasutatud allikate nimekiri ja isikunimedete register. Loodetavasti saab see mälestusraamat heaks eeskujuks ja käsiraamatuks nendele, kes jätkavad tegevust sama pühendunult kui Raimo Pullat selle nimel, et Eesti Vabariigi president saaks tagasi oma ametitunnuse – Riigivapi teenetemärgi keti – originaali Moskva Kremli relvapatist, et Tartu Ülikool saaks tagasi oma kunstimuseumi kogud Voroneži kunstimuseumist, et Eesti Postimuseum saaks tagasi oma kogud Peterburist Popovi-nimelisest Sidemuseumist ja et Eesti arhiividele tagastatakse kord kõik aegade jooksul siit Venemaaale viidud arhivaalid.